

ПРОБЛЕМИ НА ЖАНРА В АНТИЧНИЯ РОМАН ЗА АЛЕКСАНДЪР МАКЕДОНСКИ

Богдан Богданов

Най-старата версия на „Александрията“ е създадена към III в. от н. е. на гръцки език от анонимен автор. В по-късната ръкописна традиция тя бива приписана на историка Калистен, та затова днес се именува условно като романа на Псевдо-Калистен.

Книгата на Псевдо-Калистен завършва първия етап в развитието на преданието за Александър и на античната прозаическа литература, чиито герой е македонският завоевател. От друга страна, тя поставя начало на предание, разпространило се далече на Изток и Запад и погълнало разнообразни фолклорни и исторически мотиви, на много прозаически и стихотворни романни версии, творени непрекъснато от IV до средата на XIX в.

Тия разработки на брой около двеста на тридесет и пет езика не са просто превод на античната „Александрия“. Дори непосредствените преводи на латински и арменски, чийто образец е най-старата версия на романа, съдържат творчески отклонения и добавки, да не говорим за отдалечението, което претърпяват няколкото основни рецензии на старогръцки и по-късните гръцки и средновековни версии в проза и стихове. При тия добавки е привличан нов материал както от историографията за Александър, тъй и от други извори, за да се приспособи повествованието към нови исторически обстоятелства.

Въпреки огромното отдалечение на отделните разработки в западноевропейския, балканския и източния регион на разпространение авторите-преводачи от различни времена и народности са работили по подобен начин. Затова независимо от разнообразието на включените материали, от различните тенденции и внушения има нещо общо, свързващо книгата на Псевдо-Калистен с всички по-късни версии. Това е известна общност на градежа и на отношението към материала, на поетиката на тази книга. И понеже поетиката не е просто градеж, а принцип за произвеждане на смисъл, може да се предположи, че сюжетът или жанрът на „Александрията“ по начало е притежавал виталност и адаптивност и на това се дължи толкова широкото географско и историческо разпространение на тази книга.

Да се отговори изчерпателно на този въпрос е все още рано, като се има пред вид, че не е приключило текстологическото издирване — все още има неогледани ръкописи, нито пък е достатъчно добре свързано известното. Същевременно не бива да се чака да привършат конкретните проучвания върху традицията, тъй като уточненията около жанровата природа на това странно произведение, около вътрешното основание за неговата популярност са в известна степен условие за успеха на конкретните проучвания.

При съвременното състояние на теорията на жанровете не са от особена полза квалификациите, че „Александрията“ е жанрова смес, роман, историческа хроника или народна книга, ако не се отчита какъв е приносът на даден жанр за смисловата постановка на произведението, а също за ползуването и разпространението му. При това в основния въпрос за жанра се вплитат редица конкретни въпроси — ако „Александрията“ е роман и народна книга, в какво отношение влизат тия две структури и как се свързват в книгата фолклорните мотиви с традиционните литературни и реални исторически моменти, каква е ролята на повествованието-мит за героя Александър, нещо отделно ли е от жанровата структура и да не би на него, а не на жанра да се дължи историческата виталност на книгата.

В тази връзка влиза и един въпрос от методическо естество — на какво равнище следва да се направят заключенията, дали на нивото на всяка отделна версия или на равнището на всички версии, прочетени като един текст. Въпросът е за реалността на художественото произведение, за това с много подобни „Александрии“ ли разполагаме или с една, която се множи.

На този въпрос не може да се отговори с избор на едната страна. Налице е и структура, която се пази във всички версии, и поредицата отделни произведения, всяко от които се различава от останалите в жанрово отношение и в този смисъл е момент на един тип жанрова еволюция. Тъй че редно е измененията да се наблюдават на фона на онова, което се съхранява, а проблемите на жанра да се решават и въз основа на обглеждането на всяка отделна версия, и в отчета на една жанрова матрица, която вероятно се пази в някаква форма на цялото протежение от романа на Псевдо-Калистен до Филада.

Въпреки че всичко това не се оспорва, то не е пригодно за пряко приложение, тъй като натрупаният материал е необхванен и поради обема си и многото връзки в различни посоки, но главно поради липсващата все още систематизация. Не е излишно да се припомни, че учени, посветили целия си живот на темата, не успяват да изчерпят дори избрания аспект, какъвто е случаят с немския филолог П ф и с т е р.

При невъзможността да се имат пред вид всички версии особено целесъобразно е съсредоточването в текста на Псевдо-Калистен, който има известно предимство поради факта, че стои в началото на дългата поредица версии. Разбира се, анализът на Псевдо-Калистен не може да се изпълни без общ възглед за жанровата еволюция на книгата. А този възглед от своя страна не може да не бъде хипотетичен.

Нашата хипотеза е, че в дългата традиция на протежение от хиляда и петстотин години „Александрията“ е претърпяла еволюция от форма, която има основните белези на романа, към друга форма, жанрова смес, която условно се нарича „народна книга“ и чийто черти са типологически сродни с героическия епос на ранното антично време. При това народната книга е потенциалната страна в жанровата структура на Псевдо-Калистеновата книга, бъдещо тематично и смислово разширение, съдържащо се в античния текст във възможностна форма.

В тази връзка възникват два въпроса — един исторически: около възникването на Псевдо-Калистеновата книга, и друг теоретически: около проблематиката на античния роман.

Поставянето на първия въпрос в контекста на темата за жанровете особено би било излишно, ако текстът на Псевдо-Калистен можеше да се разглежда сам по себе си. В същност ние притежаваме един ръкопис от XI в. (т. нар. ръкопис A=cod. Paris. 1711), който показва както непълноти, тъй и неумели добавки. Този ръкопис е единствен оригинален представител на група подобни версии от т. нар. рецензия „α“. Тия версии са най-ранният вариант на „Александрията“. Другите представители на рецензия „α“ са арменският превод, възникнал във втората половина на V в., най-подробният текст, който притежаваме от ранно вре-

ме, и латинският превод на Юлий Валерий от началото на IV в. От рецензия „а“ се развиват рецензиите „β“ и „δ“, представени с повече ръкописи, от „β“ се развиват рецензиите „γ“, „ε“ и „λ“, в чиито ръкописи се намира най-пълният средновековен вариант на текста.

Преди близо век в блестящата си книга „Гръцкият роман и неговите предходници“ Ервин Роде вече квалифицира Псевдо-Калистен между жалоните „народна книга“ и „роман“. У него е казано нещо съществено за жанровите особености на книгата. „Същността на съдържанието на този странен роман“, твърди Роде, „се дължи не на своеволието на отделен автор, а на факта, че то носи в себе си истинско народно творчество, оформило се окончателно във времето последните Птолеми.“ Само че Роде не определя съотношението „роман — народна книга“, обръщайки повече внимание на възможната предходна форма на романа в александрийско време. Той смята, че в I в. пр. н. е. е съществувал роман за Александър, който е предавал в писма всички събития, известни от Псевдо-Калистен.

Чак до средата на XX в. изследванията са обладани от амбиция да се възстанови оригиналът, от който зависи Псевдо-Калистен, като се смята, че този оригинал е бил по-правилен, по-стегнат и по-логичен. Така например немският филолог Аусфелд, посветил целия си живот на „Александрията“, прави опит да реконструира сюжета на евентуалния първоначален роман (Urgroman). За тази цел той премахва от текста на Псевдо-Калистен местата, които му се струват интерполирани, а, от друга страна, запълва празнините, като си служи с арменския и латинския превод, с по-късния латински и сирийски превод и с късни версии на романа. Авторът на този първоначален роман според Аусфелд е жител на Александрия, творил някъде към 200 г. пр. н. е. Един друг изследовател, споменатият вече Пфистер, също прави догадки за съдържанието на първоначално по-логичното зърно, създадено според него от евреи, жител на Александрия, някъде през I в. от н. е. и разширено по-късно с интерполации.

Постановките на Аусфелд и Пфистер не се потвърдиха от по-късните папирусни разкрития. Независимо от това те имат стойност, особено реконструкцията на Аусфелд. В нея е възстановено не самото произведение-оригинал, а е екстраполирана жанровата структура на Псевдо-Калистеновия роман. В своята операция Аусфелд отстранява белезите на народната книга, тази тенденция на структурата, която се реализира в средновековната традиция. Също така неточна, дори още по-неточна би била подобна реконструкция, която ще отстрани нивото на романа за сметка на народната книга.

Съвременният научен етап в диренията около Псевдо-Калистен бива поставен с изданието на Крол, който запазва в основни черти текста на ръкописа А, но прави опит да възстанови евентуално по-добрия ръкопис, служил за оригинал на арменския превод и за образец на ръкописите, обединени в рецензия „β“. Новото в текст-критическата работа на Крол е отказът да се търси предходната степен на Псевдо-Калистен.

Последвалите папирусни находки от елинистическо време потвърждават правилността на възгледа, че авторът на Псевдо-Калистеновия роман, творил в началото на III в. от н. е., е използвал разнообразен готов материал, но че той именно е авторът на произведението и че текст в тази сюжетна връзка преди него не е съществувал. Оказва се, че твърдението на Роде за строежа на книгата, резултат не на авторския произвол, е вярно само в известно отношение, доколкото авторът от III в. е имал в традицията на народните произведения за Александър пример за свободна народоепическа организация на материала.

На тази основа изразва и нашата теза — в по-късното развитие на „Александрията“ тази организация бива експлицирана и става реално положение, но в Псевдо-Калистеновия текст тя е само момент на художествената структура,

подкрепен от невисоката култура на автора, от друга страна, покрит от принципно романното му отношение към материала.

И тъй диренията около Псевдо-Калистен отначало имат за предмет логичната основа, от която късният автор по законите на личното или на народното творчество създава с добавки своята неособено художествена книга. Тази основа се мисли ту за сборник народни сказания, ту за сбирка фиктивни писма, ту за историографско съчинение с романен характер. Но лека-полека се налага мнението, че Псевдо-Калистен израства не на определена основа и не постепенно през нацеленото все в една посока дело на много творци, а че въпреки предходната традиция създаденото е лична творческа комбинация. Това убеждение и откритите допълнителни материали върху папирус дават плод в дисертацията на немския филолог М е р к е л б а х, който се занимава специално с изворите на Псевдо-Калистен.

Най-важният измежду изворите е действително съществувалият в I в. пр. н. е. сборник от фиктивни писма между Александър и близките му. По откритите откъси се заключава, че сборникът е бил съставен от различни лица и че едни от писмата са риторически и вероятно произхождат от школската практика, а другите имат приказно-тератологически характер и са свързани с йонийската историография. Очевидно този сборник не е съдържал всички събития на Псевдо-Калистен, както смята Р о д е, още повече, че в романа се откриват и действителни исторически писма — преписката на Александър и Дарий.

Авторът на романа си е служил и с народни предания за Александър, не всички от които са били фиксирани в текст. Впрочем други подобни предания са били налице в сборника фиктивни писма, така че Псевдо-Калистен е имал пример за писмено приложение. Измежду тия народни предания особено значение има легендата за Нектанеб, послужила като средство да се придаде национален египетски колорит на романната история за Александър.

Друг важен източник за автора е историческо съчинение в традицията на Клитарх, близко по дух до Диодор, Квинт Курций и Юстин. То предавало събитията на Александровите походи със силно фантастическо оцветение. Този момент, подценяването на фактическата истина за сметка на занимателността, у Псевдо-Калистен е още по-силен.

Авторът на романа приспособява и други по-малки произведения. Зает е в готов вид разговорът с гимнасофистите в третата книга от популярно в елинистическо време киническо произведение, чието разпространение в други варианти стана известно по папирусните находки. Направо монтирани са в текста на Псевдо-Калистен едно писмо за последните дни на Александър и неговото завещание, които принадлежат на привърженик на Пердикас и са написани може би непосредствено след смъртта на македонския пълководец.

Излишно е да се резюмират всички изводи на М е р к е л б а х и последвалите неговата книга дискусии. Така или иначе заключенията по жанра не могат да бъдат непосредствено следствие на тексткритическите открития. Иначе те щяха да бъдат изпълнени до този момент и тексткритическата работа нямаше да протича при тъй неопределени жанрови понятия. От друга страна, трябва да се има пред вид, че оглеждането на фактите до известна степен се способствува от липсата на определени жанрови понятия, но че доброто фактологическо изследване винаги съдържа скрити заключения за жанра, винаги ги стимулира независимо от неточните понятия, с които си служи ученият. Тъй че за целите на жанровото изследване тия заключения трябва да се експлицират, да се преведат на теоретичен език. Въпросът е на каква основа и в каква посока да се изпълни това експлициране.

Показателна в това отношение е откритата жанрова характеристика, която прави на античната „Александрия“ П ф и с т е р. Като установява редица при-

лики между Псевдо-Калистен, т. нар. роман за Езоп и един роман с герой египетския фараон Сесонхосис, откъси от който се откриват у историка Диодор, П ф и с т е р прави заключение за силното източно влияние върху вида, изявен в античната „Александрия“. Същевременно той му прави типологическа характеристика, като сочи и други произведения от този вид в широк диапазон от време — от Ксенофонтата „Киропедия“ до делата на апостолите. Но най-важното — Пфистер изброява неговите белези: подвизи в биографичен ред, скитане по света и политико-педагогическа тенденция.

Тия заключения улавят една нишка от развитието на античния роман. Колкото и спорно да е дали една нишка може да се разглежда отделно от цялостното развитие, не това е недостатъкът на Пфистеровото наблюдение, а начинът по който се отделят белезите на жанра. Ако се подхожда типологически по същество, белезите трябва да се определят на смислова основа, в специфичен план и в свързаност. А отделените от П ф и с т е р черти на жанра са външни съдържателни отношения без художествена функция. От една страна, прославата и скитането по света не са без отношение към педагогическата тенденция и това отношение е може би по-основен белег за характеризирания вид, от друга, героят скита просто така, за да види, но и за да набере опит — т. е. не самото скитане, а неговият променящ се смисъл би трябвало да бъде предмет на характеристиката.

Нивото, което би ориентирало и помогнало да се преведат на по-теоретичен език подобни заключения, е самият *романен вид*, респективно проблематиката на античния роман в цялост както в генетическа, тъй и в жанрово-типологическа перспектива.

Античната традиция не познава термина роман и не ползува понятие с подобен смисъл. Става дума не за етимологическия смисъл „повествование на народен романски език“, а за оформилото се към XVII в. значение, че романът е повествование за измислени събития. Съответният античен термин би бил *mythos* и това съответствие отразено в съвременния гръцки термин за роман *mythistorema*.

В античната традиция се използват термините *drama historikon* и *diegema dramaton*, които са описателни, както веднага се разбира, и се използват за обозначаване не на целия романен жанр, а за основния негов тип — за любовния или т. нар. гръцки роман, за който се използва и названието *lógos erōtikós*.

Тия названия са едно от основанията за съмнение, че античността познава романния жанр. У един сериозен теоретик, К о ж и н о в, съмненията прерастват в убеждение. Античната художествена проза според него е особен неповторим жанр, който не бива да се свързва с развитието на европейския роман. Впрочем това убеждение кара К о ж и н о в да назове книгата на Псевдо-Калистен „историческа повест“ и да смята, че роман тя става едва с превода и преработката си в Ново време.

К о ж и н о в е между малцината, които отричат съществуването на романния жанр в античността. И не че просто се присъединяваме към мнозинството, което приема реалността на античния роман. Въпросът е, че за това съществуват достатъчно основания. Ето някои от тях. Преди всичко античността може да не е познавала романа като проблем, но това не пречи на практика романът да е съществувал. При това античните филолози засягат тук-таме неговата проблематика, независимо че вършат това косвено, в контекста на риторическата проза. Но те са оставили и един белег за жанрова теория — това са двата описателни термина-определения, че романът е *drama historikon* и *diegema dramaton*.

К о ж и н о в използва тия термини за аргумент в противоположна посока. И вярно е, че те демонстрират ограничеността на античното литературоведско мислене. Но ето какво трябва да се има пред вид — драмата служи за термин-определител, защото в съзнанието на античния човек тя е принцип за жанровост и художествена структурираност. В определянето на романа чрез драмата и исто-

рическият разказ се подчертава косвено построеничната смес на романия жанр, неговата полижанровост. Драмата е подобна смес от жанрове, които, вкарени в нова структура, допринасят за полифонното ѝ звучене. Драмата е романът в епохата на класиката, колкото и неточно да е това сравнение. Тъй че в горните две определения са налице безелите на известна типологическа характеристика на романия жанр, независимо че очевидно тя е останала несъзната от античните филолози.

Названието „роман“ за античния прозаически жанр, който обсъждаме, се налага в Ново време постепенно. Отначало евристическо понятие, по-късно то се подкрепя от научни аргументи. Днес то е вече утвърдено в практиката, но трябва да се има пред вид — нито със съвсем точно съдържание, нито с определено ограничение за кои прозаически творби се отнася.

Дискусията около произхода на античния роман е заплетена и тя сигурно не би ни интересувала, ако генетическите търсения не са неизбежно стимулирани от интерес към природата на античния романен жанр и ако не водят и до изводи в тази насока.

В кръга на издирванията около произхода на античния роман се наблюдава нехомогенност, оправдана от нееднородността на самия материал и способствувана от неустановените понятия. Изследователите се занимават най-често с произхода на гръцкия любовен роман или отделно с друг тип роман, какъвто е случаят с Псевдо-Калистен. За някои учени роман са именно любовните и любовно-авантюрните прозаически произведения. Тъй че невключването на Псевдо-Калистен или на Филостратовата биография на Аполоний в изследване за произхода на романа означава, че те са изключени и от самия жанр. Това именно разкрива, че генетическото наблюдение е прикрито изследване на жанра. Учените, които смятат за конститутивен любовният мотив, изключват от генетическите си заключения за романа Псевдо-Калистен, тъй като в него не е застъпен любовният мотив. Това е един вид указание, че книгата на Псевдо-Калистен не е роман.

Разбира се, съществуват постановки и с по-широка основа. Чешкият изследовател Л у д в и к о в с к и например търси и произхода на романа, и същността му в приключенската история. Според него античният роман възниква от деградиралата до занимателно авантюрно четиво историография, към която се приспособява любовна история, а в случая с Псевдо-Калистен се деформира самият исторически разказ. Л у д в и к о в с к и открива и междинната форма на еротическия роман, и историческия роман на Псевдо-Калистен — това е т. нар. „Роман за Нин“, от който притежаваме няколко големи откъса на папирус.

Но въпросът не е в широтата на основата, а в принципа на нейното отделяне. Даже да се интересува открито от природата на определен жанр, литературният историк, премного заинтересуван от проблеми на възникването, неизбежно смесва същността на жанра с някоя от конкретните форми на неговото зараждане. Дори безелите на тази форма да се пазят в новия жанр, старата функция обикновено е приспособена към нови цели. Тъй че изброяването на елементите на състава или описването на общата тенденция на смисъла независимо от тия цели не може да се приеме за характеристика на жанра. Нужно е да се отчетат новосъздадените функционални отношения, а и някои типологически връзки. Примерно античният роман не е възникнал от трагедията или от новата атическа комедия, но типологическото сродство с тия големи жанрове на миналото е налице и сочи нещо съществено за характера на античния роман.

Разбира се, не бива да се подценява стореното от изследователите, занимаващи се с генетически проблеми. Много съществени изводи за жанровите особености на античния роман съвременната наука дължи именно на тях. Един пример би бил достатъчен. Важно изходно положение в знанието за античния романен жанр е това, че той е органически различен от всички предшествуващи го жанрове

в античната литература и че лежи встрани от нейната героико-митологическа традиция. Зърното на този възглед откриваме у Р о д е, у В е с е л о в с к и и развития му вид, у талантливия теоретик от формалистическата школа Г р и ф ц о в новото му застъпване.

Въпросът едва ли би бил разрешен с изоставянето на генетическия аспект и с обръщането към жанрово изследване на типологическа основа. Както вече се каза, важно е на каква дълбочина и с какви термини се върши типологическото наблюдение. В този пункт изстъпва стореното от съветския литературовед Михаил Б а х т и н.

Своите наблюдения над романната форма Б а х т и н излага в няколко статии и студии, повечето писани към четиридесета година, а наскоро издадени посмъртно в неговата книга „Вопросы литературы и эстетики“. У Б а х т и н проблемът е романната форма изобщо, но вижда се, античният роман го привлича с предимството на по-ясно наблюдаем предмет, даващ примери за по-пряка обратимост на форма, смисъл и функция. В античния роман и в типологическия подход ученият намира опора, за да се противопостави на едно по-свободно, изглежда, струващо му се неспецифично боравене с фактите на историята на романа. Като използва някои изводи на формалната школа и на Л у к а ч, Б а х т и н преодолява и формализма, и умозрението от Хегелов тип, предлагайки ново функционално-типологическо решение на проблемите на романа и създавайки прецедент за литературоведско мислене, по-късно широко застъпено в съветската литературна наука.

Трябва да се подчертае, че функционално-типологическият подход поражда някои нови виждания. Така например Б а х т и н отнася изобщо за романа казаното от В е с е л о в с к и, че античният роман е органически различен от всички предшествувачи го жанрове. От друга страна, той търси романната форма в по-малките прозаически жанрове на античността, в поезията и драмата. За него романът е широко процесно състояние, което действа на различни нива и особено на нивото на езика.

В контекста на нашата тема по-специален интерес будят резултатите в студията „Форми на времето и хронотопа в романа“. Значителна част от тази студия е посветена на основните типове античен роман, на тяхната характеристика по функция. Б а х т и н различава три основни типа в региона на античния роман. Към първия, наречен „авантюрен роман на изпитанието“, той отнася гръцките любовни романи, към втория, т. нар. „авантюрно-битов роман“, „Сатирикон“ на Петроний и „Метаморфози“ на Апулей, към третия т. нар. „биографичен тип“ редица по-малки биографически и автобиографически прозаически творби, предформи на биографичен роман, какъвто според Б а х т и н античността не успява да създаде.

Класификацията на Б а х т и н е изключително ценна. Разбира се, тя допуска допълнения и на места открито ги стимулира. В този смисъл не може да се каже, че е пропуск споменаването на античната „Александрия“. Съветският литературовед вероятно не е смятал Псевдо-Калистеновата книга за изявено романо произведение или пък не го е свързвал с античността. Но, както и да е, въпросът за мястото на античната „Александрия“ в типологията на Б а х т и н възниква естествено. Това е въпрос и за приложимостта на Бахтиновата теоретизация, същевременно и за мястото на „Александрията“ в античния романен жанр.

Критерий за типологическата характеристика на Михаил Б а х т и н е т. нар. от него х р о н о т о п. Т. е. характерният белег не е напосоки взета тенденция на съдържанието, примерно любовният мотив, а принципът на конципиране на художественото съдържание в аспекта пространство — време. Хронотопът според Б а х т и н определя и образа на човека в литературата и особеното отношение към своята действителност. Казано по друг начин, в античните романи типове

Бахтин търси цялостни средства, особен начин и степен за предаване на реалното време — пространство.

Тъй първият тип със своето авантюрно време и чужд свят, пораждащи по функция един частен, тъждествен на себе си и пасивен човек, е първата степен на новото за античната художествена практика усвояване на своята действителност, незавършен, непредрешен в жанровата форма вид. Втората степен е авантюрно-битовият роман, дето авантюрното време се усложнява от по-реално време и романият герой вече не е тъждествен на себе си. В този романен тип се наблюдава промяна на героя, същевременно е уловено по-конкретно пространство, наситено с по-съществено време и реален жизнен смисъл.

Третият тип античен роман „биографията“ остава встрани от другите два. Бахтин сочи, че в този тип се експериментира художественото постигане на реалното човешко време, но не отчита отношението на биографическия хронотоп към другите два хронотопа в пункта „приближение към своята действителност“. Впрочем подобен извод не е много възможен, ако античността не е реализирала романно произведение от този вид.

Колкото и да върви на пръв поглед да търсим мястото на Псевдо-Калистеновата книга в третия тип, в биографичния роман, и да твърдим, че именно тя е неговата изява, това би било пресилено. Античната „Александрия“ е биографичен роман формално, само в известно отношение, тя не е само роман. Романът е страна на нейната структура, можем да кажем романът е в колебание. И ако се прави опит да се приложат типологизацията и термините на Бахтин^{*} върху нея, редно би било да се вземе пред вид казаното в главата „Проблеми на историческата инверсия и фолклорния хронотоп“, която следва раздела за романа-биография и скицира един възможен четвърти вид античен роман, по-скоро полу-роман.

Но да се обърнем към самата „Александрия“. В своите три книги (части) Псевдо-Калистеновата „Александрия“ предава повечето събития на живота на Александър Македонски, така както са ни известни от историческите съчинения на Ариан, Квинт Курций, от биографията на Плутарх и по откъси от други съчинения. Редът на събитията е силно нарушен, на преден план е изведен частният живот на Александър, добавени са нови събития, като особено място е отделено на чудесата, видени на Изток, и на приключенията в непознати страни. В романа се чувства национална египетска тенденция в тълкуването на събитията, особено в сравнение с прибавените по-късно места с елинска тенденция. Александър е представен за син на египетския фараон Нектанеб II, в друг вариант на египетския бог Амон, а походите му срещу Персия са изтълкувани като възмездие за персийското нашествие в Египет.

Тази тенденция, която принадлежи на автора от III в., е само момент в комплексната концепция на романа, получила се от взаимодействието на авторовото намерение и на вече вложеното в готовия материал, което той не е можел да подчини на своята идея, увлечен от занимателния сюжет и верен на самата романна форма, недопускаща подобно подчинение.

Ще се опитаме да уловим тази концепция на равнището на жанровата форма, т. е. като по-общо положение, което би могло да породи и други произведения от този тип.

Античната прозаическа „Александрия“ не може да се подведе без остатък към нито един от хронотопните модели на Бахтин. Разбира се, ако се гледа формално, в нея се осъществява т. нар. *биографично време*, изобразява се жизне-

^{*} Съветският литературовед Костюхин, ползвайки принципите на Бахтин, очертава накратко жанровите белези на античната „Александрия“. Той открива в нея формалните белези на менипеея, открива и смисловото й присъствие в многогласното и многократното изпитване на идеите в различни посоки.

ният път на един човек, наистина героизиран, но все пак действително съществувал и на толкова места в романа изобразен пределно реално. Въпросът е в каква степен тази особена биография е приближение към действителното биографично време и какъв особен жизнен опит е уловен в нея.

Романната биография на Псевдо-Калистен обхваща целия жизнен път на Александър — от обстоятелствата на зачеването до смъртта, докато другите антични биографични видове се занимават със значителни откъслечи от човешкия живот, много често и със смъртта, понеже е гранична ситуация, разкриваща нещо същностно, но никога с раждането и израстването на човека. Така че в сравнение с тях романната биография на Александър е по-добра основа за реално обхващане на човешкия живот.

Александровият жизнен път представлява следване на нееднородни ситуации. Едни от тях са общи за всяко човешко същество — раждане, израстване, отношения с бащата и майката, женитба. Но по-голямата част от ситуацияите — воюването, скитането в непознати земи, приключенията, подвизите, са моменти от жизнения път на изтъкнатата личност. И на това ниво има колебание — между реалния човек с висока обществена мисия, който стои над масата обикновени хора, въпреки че сам е обикновен човек, и митическия персонаж, чиято съдба се слива със съдбата на народа и придобива космическо измерение.

Биографичното време организира следването на тия нееднородни ситуации. Но то е силно усложнено. На първо място е време, пораждащо обстоятелства за проявление на един пределно частен човек с естествени подбуди. Този частен човек не е представен в реална битова среда, нито притежава особена психология. Той е новелистичен герой, чиято естественост действа само принципно като нисък мотив за действие. Такъв е характерът на новелата за прелюбодеянието на Олимпиада. На равнището на това време за човешка активност в частен план Александър има низък произход. И той сам участва на много места в камерни ситуации — например в епизода за придобряването на Филип и Олимпиада.

Не може да се каже обаче, че тия ситуации на камерно действие са подчинени на цялостно художествено време. Те са отделни моменти на самото жизнено частно време, механично пренесени в художествения ред. Затова или изобщо не са носители на смисъл и клонят към чиста занимателност, или се натоварват с поучения отвън, както е в епизода за придобряването, или придобиват само контрапунктов смисъл на фона на героичното и авантюрно-фантастическо ставане.

Античната „Александрия“ само маркира частното човешко време, но не може да го разгърне в реално битово пространство за частна инициатива. Частното човешко време не се издига до ставане, то е най-много измама, която успява само като средство за постигане на нещо ценностно добро. Иначе изматата бива разкрита и наказана — и Нектанеб е наказан от Александър за хитрините си, и сам Александър насмалко не забубва живота си, разкрит от царица Кандака. Крушението на частната инициатива в този план е невъзможността да има ставане по принципа на частното човешко време. Това е крушение на един тип реално време пред традиционната антична безвременност.

Но частното време има и друга проява. То е време на поглеждането към голямото, външното, към обществената и природно-космическата авантюра, време на предаване на впечатленията на частен човек. Писмата вътре в романа — и до Дарий, и до Олимпиада за богатствата на Персида, и до Аристотел за чудесата на Изток, са именно средство за транспониране на извънбитовото и официалното в гледната точка на обикновения частен човек.

Книгата на Псевдо-Калистен е етап в дългата традиция опити за приватизация на Александровата история. Този опит не би могъл да бъде пълен и краен. Наистина античността открива частния аспект на човешкото същество, но само по принцип или в отделни проявления, които не успява да свърже в представа за

неговата вътрешна сложност, още по-малко за неговата двuasпектност като частно и публично същество, оттук и за динамиката, пораждаща се от нетъждествеността със себе си. Книгата на Псевдо-Калистен е крайно ценна именно в тази насока на наблюдение, най-напред като опит да се уловят някои от проявленията на човека като частно същество.

И тъй в комплексния Александър и в нехомогенното биографично време действа непроблемният частен човек, несложен и тъждествен на себе си, действа в едва-едва маркирано битово пространство не за да се промени или набере опит, а просто за да се случи нещо външно на намеренията му. Този частен човек-факт не поражда събития за себе си, той е по-скоро обстоятелство, формален субект на биографичното ставане, минаващо през определени стадии и независимо от него.

Той е формален субект и на едно авантюрно ставане. На това равнище жизненият му път е скитане по света без посока и без цел. И времето на скитането, авантюрно време на небивалици без ставане, съвпада с реалното жизнено време на изпълнения с любовитство частен човек Александър. Скитането е механично преместване и самото време е също тъй механичен набор от ситуации, които могат да се множат безкрайно, тъй като не съществува концептуална връзка между частния човек, който се удивлява и изучава, и света, по който той се движи несъбитийно и неорганизиращо.

Авантюрното време в античната „Александрия“ не е чисто авантюрно и пространството, което поражда това време, не е еднородно. Ако на едно място човекът вижда с действителни очи наистина изумителен, но реален пейзаж, и се диви на разкоша в Персида, на мебели и зали, подчинени на реални пространствени отношения, в съседство с тия описания са разказите за преживявания във фантастически страни. На тия места частният човек с елинистически вкус към раритети се превръща във фолклорен обобщен тип, който вижда не неутрално непознато пространство, а удивлявайки се на митическо пространство, отлично от „нашето“, кондипира света на чуждите. От кондипиране на чуждия свят не е трудно да преходи в герой-устроител, който унищожава света на различieto и го превръща в свой свят. Средновековният Александър наистина претърпява подобно развитие. Но думата беше за авантюрното време, което прехождат в екземплярно фолклорно и митическо време за ставане в друг отчет, същевременно в пространство с друго устройство.

Така че биографичното време в античната „Александрия“ до известна степен е ниво на формална организация на разнороден материал с разнородни временни отчети. Проследяването на Александровия живот от рождение до смърт в жизнени периоди, които естествено следват един след друг, изпълнява функции на сюжет, улавящ реалното време само по принцип. Това е сюжет без смисъл, обща схема, към която лесно може да се добавя.

Би било само така, ако Александър се изчерпваше с аспектите на частния човек. Но той е изключителна личност. И точно поради това е допустимо да има биография. Неговото биографично време не може да бъде истинско частно време. П ф и с т е р правилно сочи, че „Александрията“ е в традицията на прозаически вид, идещ от Изток. В този прозаически вид жизненият път на изключителната личност става предмет на изобразение поради особения общ смисъл на отделните събития в живота ѝ, които придобиват в художествения текст символно звучене. Тъй биографията става годна за улавяне на историческо време, на един вид обществена процесност, законспирирана в жизнения път на значителната личност.

Това вече е мит. При невъзможността да се предаде реално обществено време и при нуждата да се изрази обществено съдържание митът се поражда като неизбежен концепт, свързващ частния и обществения човешки план. „Александрията“ е единственият античен роман, пред който възниква подобна задача.

И тъй романната биография на Александър предава и реално обществено време, това ще рече време за осъществяване на определена колективна съдба. Става дума не за историческото време на Александровите походи, а за самото настояще, започващо с тия походи и предопределящо настоящето на автора на романа. Александровият живот и съдба ресантиманно решават проблеми на съвременността и са дотам определени от тази съвременност, че ѝ принадлежат.

На нивото на това обществено време Александър е син на египетски фараон, или в допълнителното религиозно задълбочение на мотива — на египетския бог Амон. Наистина измамникът Нектанеб се преоблича като Амон, влизайки в спалнята на Олимпиада. Независимо от новелистическото тълкувание, отговарящо на вкуса на приватно мислещия човек, в това преобличане действа и мотивът за ритуалното зачеване на бъдещия фараон от бога, приел образа на фараона-баща. И ако в началните страници на романа няма колебание, че Александър е син на Нектанеб, нататък и връзката с Амон не е подложена на съмнение.

И в двата случая Александър се оказва египтянин. И както действителният Александър превръща каузата на Елада в аргумент за похода срещу Персия, тъй романният Александър, по произход египтянин, отмишва на персите за пораншните набези срещу Египет. Това е сюжетна операция, същевременно политически мит и начин за ресантиманно преодоляване на определена обществена ситуация. В този смисъл Александровата биография предава и обществено време в настоящ отчет и не Александър, а колективът, който се приютава в неговата личност, е агентът на художественото движение. Така се оформя и целта на движението — чуждото, враждебното трябва да се приобщи, да се направи „наше“. Придвижването към тази цел е поредица от събития, които са по същество политически — обявява се война, влиза се в преговори, воюва се, отправят се послания. Художественото движение протича като че ли в реално време — Александър не печели съвсем изведнъж, пред войската на Пор го побиват тръпки.

Общественото време не може да бъде открит проблем в античната художествена система. И в „Александрията“ то проследва на отделни места благодарение на неумението на автора да организира, но и на самата романна форма, допускаща разнородност. Защото при всеки опит за концепция реалното обществено време и частният човек, иначе абсолютно откъснати и неприближими с дискурсивни средства, биват претопени в митологическа конструкция.

Именно това се случва и в художествената структура на Псевдо-Калистеновата книга. Реалната опозиция наши-чужди се изпълва с колективно митологически смисъл, а в завоевателя Александър излиза на преден план героят — носител на по-висока култура. Затова не е случайно, че се идентифицира с Херакъл и Дионис. Тъй общественото време, до известна степен също митизирано, прекожда в митическо екземплярно, в циклическо време. Александър върши в настоящето на романа онова, което са вършили Сесонхосис и Херакъл. Новото е, че се резюмира станалото поотделно в други епохи. Тъй биографията на Александър се изпълва с нов цикъл значително, екземплярно време.

В книгата на Псевдо-Калистен това ниво е само набелязано. То възниква по функция при нуждата от цялостна концепция и при невъзможността подобна концепция да се предложи от самата романна структура. Защото античната романна структура е набор от жанрови средства-сурогати за приватизация и проблематизиране на действителността. Тя не е жанр в стария смисъл на думата, не е структура-носителка на готов смисъл, какъвто е случаят с епоса и трагедията.

В по-късната традиция на романа митичното екземплярно време и новелистическото време на непроведения частен човек взаимодействуват в структурата на народната книга, в която се поражда и нов тип екземплярно време, и нов художествен човек — богатиърт Александър. В неумелата проза на Псевдо-Калистен

тия нива са все още раздалечени. Затова екземплярното митично време дава резултат в чисти митически типове, всмукващи от фолклорната основа силни първобитни енергии. Най-добрият пример е външният вид на Псевдо-Калистеновия Александър. Нисък, с различни очи, буен, той е направо хтоничен герой и не е чудно, че в образната стихия на романа привързаността, която изпитва към майка си, има за успоредица нуждата да се завърне в родната земя. Това е нужда да се затвори кръгът на скитането (митичното движение е кръгово!). И сигурно на основата на напрежението „хтоничен — роден от жена“ в текста на Псевдо-Калистен прозвучават приглушено и инцестуални мотиви.

Но Александър не се завръща в Македония, а умира там, където е починал действително — във Вавилон. Бива удовлетворена не дълбинната митическа основа, а политическият мит — отнасят тялото му в Александрия, в Египет, т. е. все пак в негова земя. Не може да се каже, че този край е осъществяване на митическата концепция. В умирането на Александър се редуват битови подробности и космическа символика. Има фрагменти от концепции и натрупване на аспекти. Тонът е резюмиращ, не конципиращ.

И все пак налице е известен резултат от съвместването на типове частно и обществено човешко време. При взаимодействието на приватно непроблемното виждане на събитията и екземплярно митическото им тълкуване на много места в романа се образува равнище на *принцип за времето на всеки отделен човек*, който не е нито частен, нито обществен, нито космически или политически символ. Александровият жизнен път е пример за жизнен път на всеки отделен човек, който набира известен опит, участва в абстрактна морална авантюра и има за проблем своето щастие. Това е принцип за подвижен безроден човек, търсещ границите на света, осъзнаващ мощта на отвъдното и своята собствена преходност, но най-важното относителността на своето съзнание.

В този пункт е най-същественото достижение на романа и то е именно романно достижение. Като принцип за човешко поведение Александър е назидаване в двойствен смисъл — с благородство и простотата си, но и с обратен знак — с извънмерното си любопитство. Жизненият път на Александър е представен като възможност, която се дискутира. И тя наистина се дискутира при срещата с гимнасофистите. Техният старейшина Дандамис посочва абсурда на подобен деятелен живот, а и сам Александър го разбира, опитвайки се да достигне до края на света. От друга страна, в защита на деятелния живот Александър противопоставя на Дандамис аргументи, които също звучат убедително. Конфликтният два възгледа за човешко щастие и за смисъла на човешкия живот, неподведени под общо положение. Това е типично романно отношение към ценностите.

Подобно е и отношението към героя. В началото на романа Александър бутва Нектанеб в пропаст, за да му докаже, че е абсурдно да гадае по звездите на други хора, а да не знае своята собствена съдба. Героят Нектанеб е очертан като умно-глупав. В този смисъл той е герой от нов тип. По същия модел е представен и Александър в третата книга на романа. След толкова демонстрации на неговия ум случва се да чуе от една жена: *„Трябва да разбереш, Александре, когато човек реши, че надвишава всички по ум, непременно се намира някой да излезе по-умен от него.“*

Разбира се, това е назидаване и дидактика, но то е и ново разбиране за геройния. Представен като принцип за човек, Александър престава да бъде изключителен, нито пък единствено възможният герой. Самият принцип допуска изобразяването на друг герой, с който да се влиза в конфликт не по измерителната система „по-добър — по-лош“, а като с равен. Това равенство е реалността, уловена по принцип. В античната „Александрия“ тя остава принципно положение, не се разгръща в художествено изображение. Затова само на отделни места срещу Александър се изправят други равноправни персонажи и рядко протичането на

събитията е свързване на свързани епизоди и сплитане на характери и обстоятелства.

При толкова пластове време и принципи за събитийност в романа на Псевдо-Калистен истинското ставане е помъдряването на Александър, постигането на някаква истина за мястото на човека в света, за света, за отвъдното. Но, първо, това е само една тенденция в общото разноречие на романа, чието избистряне лежи в средновековното развитие на сюжета, второ, самата истина въпреки метафизичното си зърно е сума от истини, от страни на света и човешката съдба, не е концепция, а набор от указания за практическо ориентиране в общите проблеми на съществуването. В този смисъл се усеща бъдещата съдба на книгата като енциклопедия и морален наръчник.

Тази практическа плуралистична мъдрост е типична като романно съдържание. Романен е и образът на човека, слепен от неproblemно приватен и митично екземплярчен човек и обобщен в принцип за нов тип отделен човек, модел за пораждаване на реално човешко множество. Поставени в различни планове, частният човек на бита и авантюрата се проблематизират чрез екземплярния митичен герой до екземплярчен отделен човек. И ако целта на тази художествена операция е постигането на своята действителност, очевидно новополученият екземплярчен човек е обърнат към своята действителност само по принцип и само косвено. Тъй че, гледан изобщо, романият опит на Псевдо-Калистен е неуспешен. Той не би могъл да бъде успешен.

И все пак трябва да се има пред вид, че античната „Александрия“ не предлага определена концепция за човека, а динамизира различни концепции с цел, чието осъществяване предстои в бъдещото развитие на сюжета извън античността. Целта е да се обхванат повече аспекти на човешкото, да се открие мярка на частното и публичното и в крайна степен да се построи адекватен художествен човек. Тази цел е романна и тя именно определя романия характер на книгата на Псевдо-Калистен.

Ако античният роман може да се определи в прекалено едър отчет като художествен опит за ориентация в своята действителност, ориентация аналитична и плуралистична без мит, ако основният проблем в развитието на античния роман е да се набавят художествени средства за улавяне на разнообразен житейски и културен материал, античната „Александрия“ е особен, крайно важен момент в това развитие. В нея наблюдаваме редица белези на романната форма — посвободен сюжет, ненатоварен с готов смисъл, разни начини за прозаическо прераждане на официално публично съдържание, за профаниране на високи мотиви, принципно ново отношение към езика, враждане на разнообразни жанрови форми, многостилност и идейно разноречие, процесност в общия възглед за човека и разни начини за връзка с актуалността.

Но може би два от тия белези заслужава да се подчертаят в контекста с въпросите за виталността на сюжета и за приложимостта на теоретическите положения на Бахтин. Думата е най-напред за *изразената мозаичност на тази книга*, за това, че в нея в степен, по-висока, отколкото в другите романи произведения на античността, се наблюдава стремеж към имитиране на действителното житейско разноречие с разноречиви изобразителни средства. На второ място *античната „Александрия“* много по-определено от всеки друг античен роман *клони към обща концепция и за човека, и за неговия свят*. Понеже античната синтеза неизбежно завършва с мит, тази обща концепция, наложена от обществената проблематика, създава в книгата на Псевдо-Калистен тяга към мит, която е тяга и към разрушение на романната форма. Струва ни се, че на тази тяга се дължи изключителната жизненост на книгата по-късно.

Жанровата структура на античната „Александрия“ е динамика на романна форма, нацелена към разноречиво плуралистично виждане на своя свят, и на

един нов мит-концепция за действителност, който бива удовлетворен от друга жанрова форма, в Псевдо-Калистен само потенциална — от народната книга. Изражение на тази динамика е художественият човек в романа на Псевдо-Калистен, разкъсан между частното, публичното и абстрактноморалното. Поставена в контекст с други прозаически произведения на своето време, възникнали в обществената низина и встрани от официалната художествена линия, тази книга ще се окаже един от най-важните посредници между античната и средновековната художествена епоха.

Индекс на цитираните автори:

Аусфелд=А. Ausfeld. *Der griechische Alexanderroman*. Leipzig, 1907.

Бахтин=М. Бахтин. *Формы и времена и хронотопа в романе: в неговата кн. Вопросы литературы и эстетики*. М., 1975.

Веселовски=А. Н. Веселовский. *Из истории романа и повести*, вып. I. СПб., 1886.

Грифцов=Б. А. Грифцов. *Теория романа*. М., 1927.

Кожин=В. В. Кожин. *Происхождение романа*. М., 1964.

Лудвиковски=J. Ludvikovský. *Recký román dobrodružný*. Praha, 1925.

Лукач=Г. Lukács. *Die Theorie des Romans*. Berlin, 1916.

Костюхин=Е. А. Костюхин. *Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции*. М., 1972.

Крол=W. Kroll (ed.). *Historia Alexandri Magni (Pseudo-Callisthenes)*. Berlin, 1926.

Меркелбах=R. Merkelbach. *Die Quellen des griechischen Alexanderromans*. München, 1954.

Пфистер=F. Pfister. *Aesoproman und Alexanderroman: Philologische Wochehschrift* № 34, 1923.

=F. Pfister. *Studien zur Alexanderroman: Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft*, 1946 (I).

Рохде=E. Rohde. *Der griechische Roman und seine Vorläufer*. Leipzig, 1866 (Berlin, 1960).